

Leo Frobenius

Gasszire lantja

Az afrikai hőseposz kutatás egyedülálló faktuma a nagy német etnológus, Leo Frobenius által a múlt század elején (1909) gyűjtött, és később közreadott „történet”, a Gasszire lantja. E szöveg, amely eddig köztudomásúlag két teljes magyar fordításban volt ismert (1981, 2002), immár egy harmadik (igen fontos), némileg rövidített fordításban is rendelkezésünkre áll. Kettős értelemben is sajátos, hogy az egyébként nagy tehetségű és a hazai kutatásban nagyra becsült (és oly fiatalon a náci haláltáborokban elpusztult) Honti János meseválogatása (Az úrfiú, aki a paradicsomban járt, 12 népmese, 1938, Budapest, 117 old.) mára teljesen elbújt a szemek elől. Legutóbb e jegyzet folklorista szerzőjét is az időő László János György óorkutató figyelmeztette létezésére, s hogy benne megtalálható a Gasszire lantja fordítása.

Frobenius melleleg Észak-Togóban egy gyermek (djerma) históriás énekestől gyűjtötte a Gasszire lantját, majd először 1921-ben, az általa évtizedes munkával összeállított 12 kötetes Atlantisz afrikai folklórsorozat egyik kötetében adta közre (később több művébe, pl. Kulturgeschichte Afrikas, 1933, is átvette).

A nagy értékű népköltészeti szöveg – amelyet Honti egyfajta összevonnással magyarított, bár létezik későbből két magyar nyelvű teljes változata is – angol nyelvterületen (főleg az USA-ban) nagy népszerűsége tette szert. Alta Jablow amerikai irodalmár egy gazdagon illusztrált önálló kötetben (1971, számos további kiadása) tette közzé, és írt később egy elemző esszét (1984) is róla. Igaz, hogy a D. C. Fox által előkészített, Frobenius gyűjtéséből válogatott, jóval korábbi, és azóta többször kiadott, gyűjteményes kötet (African Genesis, 1937) már tartalmazza az eposzi szöveg angol fordítását. De helyet kapott Amerikában megjelentetett, népszerű afrikai folklórgyűjteményekben is (H. Courlander: A Treasury of African folklore, 1975, újabban: R. D. Abramans: African Folktales, 2011, kivonatát pedig közli Guida M. Jackson is hatalmas méretű, hagyományos eposzokat feltáró világenciklopédiája, 1994).

Annál kevésbé került a figyelem középpontjába francia nyelvterületen. Az 1926-ban induló, mára nagy történelmi értékű Cahiers d'Art (Paris) egy különszámában (1930, 8–9. szám), a Frobenius-féle sziklarajzkiállítás katalógusához kapcsolódóan, a zömmel németek (Walter F. Otto, Leo Frobenius,

Adolf Ellegard Jensen) által összeállított füzetben szerepel a szöveg. De több mint üzenetértékű Germain Dieterlen könyvének (1992) „hallgatása”, amelyben egy száz évvel később rögzített szöveget (Yéréré változat) tesz közzé, benne összegyűjti és függelékben közreadja az összes, franciák által készített (korábbi vagy korabeli) szóbeli forrásgyűjtést az ősi Ghána, vagyis a szoninkék 8–11. században létezett államára vonatkozóan, azonban Frobenius szövegéről nem vesz tudomást. De a szenegáli és a frankofóniához kötődő, kiváló tudós, Abdoulaye Bathily (1975, 1989) is csak a bibliográfiájában hagy helyet a Gasszire lantja létezésének, elemzésére nem kerít sort.

Hadd tegyük ehhez az ellentmondásos képhez hozzá (ezúttal a pozitív oldalon) még azt is, a Gasszire lantja, lévén hogy benne a griot, az énekmondó, sőt, a költő sorsának sajátos emblemikus megfogalmazása érhető tetten, jelentős hatást tett Ezra Pound költészetére (lásd: *The Pisan Cantos*, 1948). Sőt, afféle „világ-kulturális” nyomdokokon haladva, Eliot és Pound csatornáin át még a posztmodern költő, Robert Duncan poéziséig is eljutott.

Az ősi Ghánára, mint az első szubszaharai (vagyis fekete afrikai) királyságra, birodalomra irányuló felfokozott érdeklődés, sokrétű vizsgálatok – összefüggésben a Szaharától délre élő népek oly erőteljesen megnyilvánuló történelmi azonosságkeresésével – elsősorban tehát historiográfiai szempontúak. Miközben, megítélésünk szerint, a Gasszire lantját elsősorban, mint egy csodálatosan szép, folklóresztétikai szempontok szerint is kiemelkedő értékű népköltészeti alkotást kell(ene) számba vennünk. Hiszen benne a fiait a lant megszólaltatásáért feláldozó főhős nem királlyá emelkedik atyja örökében, hanem a nép történetének megéneklője, históriás énekesé lesz. Olyan énekek előadója, megőrzője, akinek eldalolt történetei örök időkre fennmaradnak (a város, a nép, a királyság pusztulása utánig is évezredekken át). Alakjában, illetve a történetben magában tehát a múltat a jövőnek közvetítő, mondhatni egyetemes érvényű, költő, költőiség, költői hivatás szimbolikus megjelenítése érhető tetten.

Más kérdés, hogy persze ezekben az énekekben nem a modern korok adatot adatra halmozó, okságokat kereső történészek számára terem babér, hanem egy olyan, az akkori világból leszűrhető történelmi tapasztalatot fogalmazódik meg benne, amely a népek, városok, birodalmak folyamatos, ciklikusan bekövetkező felemelkedését és eltűnését tükrözi vissza a maga történelmi benyomásokat sugalmazó, de nem-történelmi eseménysort megfogalmazó stílusában. Szubhistorikus (paraszti?, ezúttal egyszerűen csak „tradicionális”) történelemszemléletről van itt szó, mondaná, ha még közöttük volna, Katona Imre tanár úr az ELTE Folklóre Tanszékéről.

De visszatérve a szöveg felemás fogadtatására, francia oldalról fogalmazódik meg, összefüggésben Frobenius szoninke gyűjtéseivel, Charles Montail (az 1890-es években gyarmati, majd magas beosztású franciaországi hivatalnok, afrikai nyelveket kitűnően ismerő etnológus) 1953-ban közreadott, de vélhetően jóval korábbról származó, lesújtó kritikája a német tudós elméleteivel és gyűjtési-közreadási technikájával kapcsolatban (egyéb-

ként Monteil – halála után [1949] fia által közzétett – szoninke történelmi hagyomány gyűjtése 1898-ból, egy zoninke gesere-től, vagyis énekmondótól származik).

Monteil kritikája – tudományos szempontból egyértelműen jó szándékú és igényes megközelítésmódja, problémafeltárása ellenére – több sebtől vérzik.

1. Lehántva ugyanis most a német kutató által gyűjtött és közreadott szövegekről (Frobenius több szövegrészt is közread az ősi ghánai városról Wagaduról az eddigiekben érintett mellett, az anyagot még további szoninke szövegekkel kiegészítve) a mára már elavult történelmi, illetve művelődéstörténelmi kommentárokat, és eltekintve attól, hogy kétségtelenül a gyűjtés maga egykor tolmácsokon keresztül zajlott, egyértelműen hitelesnek tűnő folklór szövegek létét tapasztal(hat)juk meg olvasásuk közben.

2. A múlt század első felében még igen sok afrikai gyűjtés csak európai nyelvű fordításokban látott napvilágot, természetesen a francia gyűjtők esetében is.

3. Jellemző módon a Frobeniusszal szemben teljesen közömbös G. Dieterlen is megemlíti, hogy a fél tucatnál több korai francia szoninke tematikájú gyűjtési feljegyzés (Louis Tautain, 1895, M. G. Adam, 1904, Lieutenant Lanrezac, 1907, Robert Arnaud, 1912, Maurice Delafosse, 1913) éppen Monteil késői közreadású, bár 1898-ban keletkezett gyűjtésén kívül egyképpen csak francia változatban látott napvilágot.

Szembesítenünk kell azonban (a szóban forgó) első szöveggel egy magyar folklórelméleti tézist is: Ortutay Gyula említi (alapvető tétele: a folklór változatokban él – gondolatának emelvényére állva), hogy Bartók szerint az egy adat nem adat. Ugyanakkor figyelmeztet arra, hogy az ún. invariáns (lásd a Gasszire lantját) esetében mégiscsak van mire figyelniünk. Egyrészt e jelenség előadódhat a hiányos gyűjtés következtében (esetünkben ezt a helyzetet az áthidalhatatlan időtávolság, lassanként 100 év, tovább súlyosbítja). Másrészt azonban valamely invariáns alkalmat adhat nagyobb összefüggések feltárására. Keletkezhet bizonyos esetekben olyan kvázi önálló variáns, amelyet utóbb nem vettek át közösségi használatra (egyéni variáns). És az invariáns lehet egy régebben gazdag, majd kihalt változat-bokor egyedüli túlélője is (lásd az előbb említetteket).

Mindebből kiindulva, persze, létezően Afrikában még ma is élő szájhagyomány, továbbra is meg lehetne próbálkozni gyűjtésekkel. Másrészt a már oly mérhetetlen gazdagon felgyűjtött és közzétett afrikai epikai-narratív szövegkincs (eposz, legenda, elbeszélés vagy igaz történet, mese, történelmi recitátum, anekdota stb.) anyagában lehetne széles körű vizsgálódásba fogni, nem pusztán teljes párhuzamok, hanem pl. rokon részletek, ún. motívumokat, jellegzetes cselekmény-mozzanatokat kutatva fel. Hiszen a folklór életének (elbeszélő és költői formák esetében is) jellegzetes tulajdonsága a változatokban bekövetkező kontamináció, vagyis különféle részek, elemek, akár csak kisebb kifejezéscsoportok „összekeveredése” az ezerszámra újra és újra keletkező változatokban.

S persze érdemes volna most már a szoninke szájhagyományokra – legyenek azok bár bizonyos értelemben történeti érintettségünk is – folklórszertitikai szempontból is odafigyelni. A Gasszire lantja, és persze az első szövegről van most itt szó (a további Frobenius-gyűjtések, legalábbis részben, megtalálhatók az újabb magyar kiadványokban: Frobenius: Afrika kultúrák, 1981, Biernaczky János: Frobenius-kommentárok, 2002) olyan már első olvasásra is magával ragadó szöveg, amelynek cselekményessége természetesen formában illeszkedik bele a szóbeli művészet ismétlésrendszerébe. Miközben a mese végigkövethető egyetlen sodró cselekményű történetként is, a szemfülesebb olvasó azonnal észreveszi az egyes cselekményegységek, a fordulatok azonos felépítettségét, szerkezetét, amely azonban nem unalmat áraszt, hanem sokkal inkább az elbeszélés stílusát, mondhatni, szinte felszabadítva, rendkívüli erőt kölcsönöz az elbeszélés narrativitásának.

Tanulságos volna persze az esztétikai szempontok részletesebb elemzési érvényesítése mellett a folklór szöveg-fordítás rejtelmeinek nyomába eredve, a háromféle fordítást (Honti János, Kárpáthy Csilla és Biernaczky János) is összevetni, azonban ezt a tervünket egy későbbi időpontra kell hagynunk.

És közreadjuk akkor itt tehát Honti János elfelejtett (némielg rövidített) fordítását, amely egyébként így is teljes egésznek mutatkozik: lényegében a bevezetés és a befejezés hiányzik belőle, és bizonyos összevonások történnek a szöveg menetében. Aki pedig a teljes eredeti szöveget meg akarja ismerni, annak az említett két újabb fordítás valamelyikét kell fellelőznia.

(B. Sz.)

Gasszire lantja Északnyugatafrikai hősi ének

Frobenius gyűjtése és lejegyzése Honti János fordításában

Amikor először pusztult el Vagadu birodalma, annak a hiúság volt az oka. Akkor észak felé nézett Vagadu, és Dierra volt a város neve. Az utolsó királya Nganamba Fáza volt. A fáza nép erős volt. Magas kort ért meg mind. Mindennap harcoltak a burdamák és a boromák ellen. Mindennap, minden hónapban harcoltak. Ebben a harcban acélozódott meg a fázák ereje. Nganamba minden férfi alattvalója hős volt, minden asszony szép volt, és valamennyien kevélyek voltak Vagadu erejére és hősiességére.

Magas kort ért meg minden fáza, ha nem esett el a harcban, a burdamák ellen. Nganamba maga is nagyon öreg volt. Volt egy fia, úgy hívták, hogy Gasszire, és már ő is idős volt, nyolc felnőtt fia volt neki is, ezeknek meg szintén volt már családjuk. Nganamba uralkodott a családon, a fáza népen és a kutya boromákon. Nganamba olyan öregkort ért meg, hogy belepusztult Vagadu birodalma, és hogy a boromák megint zsványok lettek és a burdamák rabszolgái, mert ezek

ragadták magukhoz a hatalmat. Ha Nganamba előbb halt volna meg, elvész-e Vagadu? Nganamba nem halt meg. Gasszire szívéen sakál rágódott. Mindennap így szólt Gasszire az ő szívében:

– Mikor hal meg Nganamba? Mikor lesz király Gasszire?

Gasszire úgy sandított naponta az apja halálára, mint ahogy a szerelmes az estéli csillag felkeltét lesi. Amíg Gasszire napközben a burdamák ellen harcolt, és az áruló boromákat a nyeregszíjára fűzte, addig csak a harcra gondolt, meg a kardjára, a pajzsára meg a lovára. De ha este hazatért Gasszire, és a fiaival együtt a férfiak körében ült, akkor hallotta ugyan, hogy dicsérik a vitézek a tetteit, de a szíve nem volt ott; a szíve Nganamba lélegzetét leste; a szíve tele volt nyomorúsággal és vágyódással.

Gasszire szíve tele volt vágyódással az apja pajzsa után, amit majd csak akkor hordhat, ha az apja meghalt, meg a kardja után, amit majd csak akkor hordhat, ha ő lesz a király. Napról napra nagyobb lett Gasszire haragja és vágyódása. Gassziret kerülte az álom. Gasszire érezte, hogy kúszik fel a bánat a torkán. Gasszire egy éjszaka felugrott, kiment a házból és elment egy öreg bölcshez, aki többet tudott, mint a többi ember. Belépett hozzá és megszólította:

– Kiekorro! Mikor hal meg Nganamba, az apám; mikor hagyja rám a kardját meg a pajzsát?

A kiekorro azt felelte:

– Ó, Gasszire! Nganamba meghal, de a kardot, a pajzsot nem hagyja rád. Te lantot fogsz viselni. A kard meg a pajzs másra marad örökségül. A te lantod miatt pedig elpusztul Vagadu. Ó, Gasszire!

Gasszire azt mondta:

– Kiekorro, hazudsz. Látom, nem is vagy bölcs. Hogy is pusztulna el Vagadu, amikor naponta győznek a vitézei? Kiekorro, bolond vagy!

De az öreg bölcs ember azt mondta:

– Ó, Gasszire, te nem hiszel nekem. De a fogoly madarakhoz visz majd az utad. Meg fogod érteni a kiáltásukat, és akkor az az út a te utad lesz és Vagadu útja.

Másnap Gasszire a vitézeivel megint hadba vonult a burdamák ellen. Gasszire haragos volt. Odakiáltotta a vitézeinek:

– Maradjatok hátra. Ma egymagam akarok a burdamákkal harcolni.

A vitézek hátramaradtak. Gasszire egymaga lovagolt a burdamák elé. Gasszire hajigálta a dárdáit. Gasszire nekilovagolt a burdamáknak. Gasszire forgatta a kardját. Eltalált balról egy burdamát. Eltalált jobbról egy burdamát. Olyan volt Gasszire kardja, mint a sarló a gabonában. A burdamák megrémülve kiabálták:

– Nem fáza ez, nem vitéz ez, valami szellem!

A burdamák hátrafordították a lovaikat. Eldobták a dárdáikat és menekültek. Gasszire odahívta a vitézeit:

– Szedjétek össze a dárdákat.

A vitézek előjöttek, összeszedték a dárdákat és énekeltek:

– A fáza nép mind hős. Gasszire mindig az első hős volt a fázák között. Gasszire tettei mindig nagyok voltak. De ma Gasszire nagyobb volt, mint Gasszire.

Gasszire belovagolt a városba. A vitézek utána. A vitézek énekeltek:

– Annyi dárdát Vagadu nem nyert még sohasem, mint ma.

Gasszirét az asszonyok megfürdették. Összegyűltek a férfiak. De Gasszire nem ült középük. Kiment a mezőre. A fogolymadarakat figyelte. Egész közel ment. Egy fogolymadár a bokorban ült, a fiókái a fűben. A fogolymadár a kígyóval való harcáról énekelt. Így énekelt a fogolymadár:

– Minden teremtet lélek meghal, királyok és hősök meghalnak, eltemetik őket, elporladnak. Én magam is meghalok, eltemetnek, elporladok. De a Dauszi, harcaim dala, az nem hal meg. Tovább éneklük majd, és tovább fog élni, mint a királyok meg a vitézek. Hóóó, micsoda tetteket vittem végbe! Hóóó, miként énekelem én a Dauszit! Vagadu elpusztul. De a Dauszi fennmarad és él! Gasszire megint elment az öreg bölcshez. Gasszire azt mondta:

– Kiekorro, kint voltam a mezőn. Hallottam a fogolymadarakat. A fogolymadár azzal dicsekedett, hogy a tetteiről szóló dal tovább fog élni, mint Vagadu. A fogolymadár a Dauszit énekelte. Mondd meg nekem, ismerik-e az emberek is a Dauszit és túl fogja-e élni a Dauszi az életet és a halált?

Az öreg bölcs azt felelte:

– Ó Gasszire, gyorsan sodródsz a halál felé. Senki fel nem tartóztathat téged. Ha már király nem lehetsz, énekes leszel. Ó, Gasszire, amikor még a fázák királyai a tenger partján laktak, akkor is nagy vitézek voltak. Olyan emberekkel harcoltak, akiknek lantjuk volt, és Dauszit énekeltek. A fázák gyakran megijedtek az ellenség Dauszijától. Ők maguk is nagy vitézek voltak, de maguk a Dauszit soha nem énekeltek. Ők az elsők közül valók voltak, lovagok, a Dauszit pedig csak a másodikak éneklük, az énekesek. Azok nem hősként harcoltak, a nappali harcért, hanem mint mulatozók, az esti dicsekvésért. Nos, Gasszire, ha már nem lehetsz a második az elsők közt, légy első a másodikak közt. De emiatt elpusztul Vagadu!

Gasszire meg azt mondta:

– Hadd pusztuljon Vagadu!

Gasszire egy kovácshoz ment. Gasszire azt mondta:

– Csinálj nekem lantot!

A kovács azt mondta:

– Megcsinálok. De a lant nem fog énekelni.

Gasszire azt felelte:

– Kovács, te csak csináld a munkádat. A többi az én dolgom. A kovács megcsinálta a lantot.

Odavitte Gasszirének. Gasszire megfogta a lantot, megpengette a húrjait. De a lant nem énekelt. Gasszire azt mondta a kovácsnak:

– Mi az? A lant nem szól!

A kovács felelte:

– Megmondtam előre!

Gasszire azt mondta:

– Hát csinálj valamit, hogy énekeljen a lant.

A kovács azt mondta:

– Nem csinálhatok én már semmit. A többi a te dolgod.

Gasszire megkérdezte:

– És mit tehetek én?

A kovács azt mondta:

– A lant fából van. Nem tud énekelni, ha nincs szíve. A szívét neked kell adnod. A hátadon kell viselned ezt a fadarabot, hadd menjen veled együtt a harcba. A kardcsapásokra meg kell csendülnie a fának. Lecsurgó vért kell felszívnia a fának, vért a véredből, lehetet a lehetetedből. Az kell, hogy a te fájdalmad az ő fájdalma legyen, a te dicsőséged az ő dicsősége. Nem szabad, hogy a fa annak a fának a darabja maradjon, amiből levágták. Az kell, hogy a te nemzetségedből valóvá váljék. Azért nemcsak veled kell élnie, hanem a fiaddal is. Akkor a te szívedből fakadó hang vissza fog csendülni a fiad fülében, és az ő szívéből fakadó vér a te testeden fog végigfolyni, és tovább fog élni ebben a fában. De Vagadu bele fog pusztulni.

Gasszire meg azt mondta:

– Hadd pusztuljon Vagadu!

Gasszire összehívta a nyolc fiát. Azt mondta:

– Fiaim, ma a harcba megyünk. De a kardunk csengése ne vesszen bele a pusztába. Hadd tartsa meg kardunk a csengését az idők végéig. Én és ti, fiaim, hadd éljünk mi tovább, minden vitéz előtt, a Dausziban. Legidősebb fiam, ma mi ketten, én és te, mi leszünk az elsők a csatában!

Gasszire a legidősebb fiával a harcosok élén a csatába lovagolt. A lantot Gasszire a hátára vette. A burdamák közeledtek. Gasszire meg a legidősebb fia elébük lovagolt. Az első sorban harcoltak ők ketten. Minden más vitéz messze elmaradt mögöttük. Gasszire nem úgy harcolt, mint egy ember, úgy harcolt, mint valami démon. A legidősebb fia nem úgy harcolt, mint egy ember, úgy harcolt, mint valami démon. Gasszire nyolc burdamával keveredett harcba. A nyolc burdama keményen szorongatta. Odajött a legidősebb fia. Megölt négy burdamát. De az egyik burdama a dárdájával átdöfte a szívét. A legidősebb fia holtan bukott le a lováról. Gasszire haragra gerjedt. Felkiáltott. A burdamák megremülten elmenekültek. Gasszire leszállott a lováról. A legidősebb fia holttestét a vállára vette, és visszalovagolt a többi vitézhez. A fia szívéből csurgó vér rácsepegett a lantra, amely Gasszire hátán függött. Így lovagolt be Gasszire a vitézek élén Dierrába.

Gasszire legidősebb fiát eltemették. Dierra gyászban volt. A holttest urnája piros volt a vértől. Gasszire este elővette a lantot, és megpengette. A lant nem énekelt. Gasszire haragra gerjedt. Előhívta a fiait. Azt mondta a fiainak:

– Fiaim, holnap megint a burdamák ellen megyünk.

Hét nap egymásután lovagolt Gasszire a vitézeivel a csatába. A hét nap mindegyikén más-más fia lovagolt vele az élükön a harcba. És a hét nap mindegyikén egy-egy fia holttestével a vállán érkezett vissza Gasszire a városba. Minden este egy fiának a vére csöpögött a lantra. Ez után a hét harcos nap után nagy gyász volt Dierrában. Minden vitéz, minden asszony fehér és vörös ruhát viselt. A boromák vére folyt mindenütt. Minden asszony jajveszékelt. A férfiak haragosak voltak. Még mielőtt eljött volna a nyolcadik harci nap reggele, összegyűlt Dierra összes vitéze, és azt mondták Gasszirének:

– Gasszire, vess ennek véget! Szívesen harcolunk, ha kell. De te a harci dühödben nem ismersz okosságot, nem ismersz határt. Vonulj el Dierrából! Lesz, aki

csatlakozik majd hozzád, és veled megy. Vidd el a boromáidat, a barmaidat is. Mi mind jobban kívánjuk az életet, mint a dicsőséget. Nem akarunk dicsőség nélkül élni, de meghalni sem akarunk a dicsőség kedvéért.

Az öreg bölcs ember meg azt mondta:

– Ó, Gasszire! Így hát ma először pusztul el Vagadu.

Gasszire meg az utolsó, legkisebbik fia, az asszonyai, a barátai, a boromái elvonultak, ki a pusztába. Keresztüllovagoltak a pusztán. Sok vitéz kísérte őket ki a város kapuján. Sokan visszatértek. Néhányan elkísérték Gasszirét meg a legkisebbik fiát a Szaharába.

Sokat lovagoltak, éjjel-nappal. A pusztában voltak. Megpihentek a sivatagban. Valamennyi vitéz, valamennyi asszony, valamennyi boroma aludt. Gasszire legkisebbik fia is aludt. Gasszire virrasztott. A tűznél ült. Soká ült a tűznél. Nem aludt. Egyszerre csak fölriadt. Figyelt. Hangot hallott maga mellett. Úgy hangzott, mintha belőle, belülről jönne. Gasszire reszketni kezdett. Énekelni hallotta a lantot. A lant a Dauszit énekelte.

Amikor először énekelte a lant a Dauszit, akkor Dierrában meghalt Nganamba király. Amikor először énekelte a lant a Dauszit, akkor elszállt Gasszire haragja; Gasszire sírt. Amikor először énekelte a lant a Dauszit, akkor elsőízben tűnt el Vagadu a föld színéről.

(Leo Frobenius gyűjtéséből közöljük ezt a mondát, amely nemcsak Vagadu birodalmának mondája, hanem annak is, hogy a hősi kor hogyan alakul át hősi költészeté.– Honti János megjegyzése)